

A nemzeti táj megképzése dokumentumfilmen A Hazajáró sorozat

Bevezető

A „mítosz”, a „mitikus”, a „mitologikus”, napjainkra egy hasznos értelmezési szemponttá nőtte ki magát, amelyet különböző társadalmi jelenségek, jelentéskonstrukciók leírására, felfejtésére sikeresen lehet alkalmazni. Ugyanakkor fontos látni, hogy egy túldeterminált fogalommal van dolgunk, amelynek jelentésébe számos értelmezés, elmélet belejátszik, hiszen használja a fogalmat a vallástudomány, az irodalomelmélet, a néprajztudomány, a történelemtudomány, a nyelvészet, de a pszichológia, a szociológia, az antropológia is. A mítosz ezekben a megközelítésekben egyszerre bizonyul szakrális történetnek, esetleg képzelet formálta mesének, ahogyan szimbolikus konstrukciónak (*Cassirer*, 1965), nyelvlogikai rendszernek is (*Lévi-Strauss*, 2001). Ugyanakkor a mítosz egy konnotatív, elfedő jelrendszerként is értelmezhető, ami komplex szemiotikai struktúráként funkcionál (*Barthes*, 1983). A fogalom elsősorban ebben az utóbbi értelemben szerepel jelen tanulmányban, amelyet azért használunk, hogy érzékeltessük, mire szolgálhat az a komplex jelentéskonstrukció, amelyet a *Hazajáró* néven futó dokumentumfilm-sorozatból próbálunk felfejteni.

Habár a táj kulturális felfedezése elég késői képződmény az emberiség történetében, ez a felfedezés már a múlt ügye. Napjainkban a tájak reprezentációs formáinak túlbujánzásával találkozhatunk. Nemcsak mitikus történetekben, irodalmi, művészeti alkotásokban, tudományos, áltudományos munkákban jelenítődnek meg, kerülnek feldolgozásra, hanem filmekben, dokumentumfilmekben is. A környezetvédelmi, rekreációs mozgalmak, a turistaipar már rég felfedezte magának a tájat, ahogy a nemzeti táj irodalmi, művészeti, filmes, dokumentumfilmes megképzése sem új keletű dolog. Tanulmányunk ennyiben nem újító jellegű, csak arra törekszik, hogy egy aktuális példáját nyújtsa a tájjal kapcsolatos mitologikusnak is nevezhető jelentéskonstrukciónak¹. Annak a mély logikának a felfejtéséről van szó, amely a *Hazajáró* sorozat részeiben egységesen képződik meg, egységesen jut kifejeződésre. Ez a konstrukció nem mond el semmit a sorozat dokumentumfilmes értékéről, az érték kérdésének az eldöntését ezért inkább az esztétákra hagyjuk, ugyanakkor elismerjük, hogy vizsgálódásunknak van kritikai feladata is. Hiszen azzal, hogy mítosznak nevezünk egy jelentéskonstrukciót,

1 A tanulmány azt a nyomvonalat követi, mint az *Erdély-(de)konstrukciók* tanulmánykötet tanulmányai *Feischmidt*, 2005.). E kötet bevezető tanulmánya egy megkonstruált Erdély-kép, Erdély-mítosz létezéséről beszél, amelybe az autenticitást, a nemzeti létezés bizonyítékát konstruálják bele. A tanulmányok pedig arra vállalkoznak, hogy bemutassák miként találják ki és rendezik be a megélendő autenticitás színpadaként a különböző mítoszok azokat a helyeket, amelyek a nemzetet mint érzelmi köteléket és élményközösséget teszik megtapasztalhatóvá.

azt is elismerjük, hogy valamilyen hamis látszattal van dolgunk, amely, ahogy Roland Barthes is kifejezi, úgy jön létre, hogy az, ami történeti képződmény „természetesnek” állítódik be, azaz konstrukció helyett adottságként mutatódik be (Barthes, 1983. 5.). A természetes történetiségét, az adottság konstrukciójellegét kimutatni mindig kritikai feladat, hiszen ezzel arra is rá lehet mutatni, mi fedődik el a hamis látszat által.

A *Hazajáró* sorozat a Duna Televízió és a Duna World magazinműsora, amely magát „a magyar turisták honismereti magazinműsoraként” határozza meg. A műsor célul a Kárpát-medence tájainak, természeti, kulturális értékeinek, történelmi emlékeinek, az ott élő emberek mindennapjainak a bemutatását tűzte ki. Ez a vizsgálódás nem ezeknek a célkitűzéseknek a megvalósulását kéri számon a sorozat részein, hanem a tanulmány címében kijelölt problémára fókuszál. Ugyanis az már néhány rész megtekintése után egyértelmű, hogy a tájak bemutatása nem a számvetés jegyében zajlik, hanem egy jól körülhatárolható ideológiát követ, ami azt jelenti, hogy sajátos poétikai és szemiotikai fogásokon, nyelvi paneleken keresztül a sorozatban a táj mitizálása történik meg azért, hogy a táj a nemzeti test részeként funkcionálhasson. Ezt a megképződést néhány irányadó kérdés megválaszolása révén próbáljuk felmutatni. Ezek kérdések a következők:

- Hogyan működik a dokumentumfilmekben a tájmegjelenítés poétikája?
- Hogyan történik a táj nemzetiesítése?
- A nemzeti táj konstrukciója milyen elvek és érdekek mentén megy végbe?
- A táj mitizálása hogyan kapcsolódik a nemzeti jelleg megjelenítéséhez?
- A tájak bemutatásán keresztül hogyan történik meg a leszakadt országrészek szimbolikus integrációja?

Amikor a tájmegjelenítés poétikájáról beszélünk, akkor a poétika alatt nem a költészet elméletét értjük, ahogyan az irodalomtudomány is használja ezt a kifejezést. A poétika a mi megközelítésünkben a jelentésadás módját jelenti, tehát azoknak a nyelvi alakzatoknak, képzettársításoknak, a leírást, a megjelenítést lehetővé tevő sémáknak az összességét, amelyek révén konstruálódik bármilyen tartalmi összefüggés. Ebben az értelemben használja a történettudomány vonatkozásában a poétika kifejezést Hayden White is, aki a történelem poétikájáról beszél, mint annak a módjáról, ahogyan a történész alakot ad a történeti mezőnek (White, 2001). Nemcsak a történelem, hanem a táj is rászorul ilyen alakadásra, különben amorf képződmény marad. A nemzetiesítést tekinthetjük az alakadás egyik módjának, ami révén a táj egy meghatározott jelentéssel ruházódik fel. Az alábbi fejezetben a táj és a nemzet között megvonható kapcsolatot próbáljuk egyértelműsíteni, annak a történeti vonatkozásnak a rövid áttekintésén keresztül, ami a tájat a különböző jelentésadások tárgyává avatta.

Jelentésteli terek – a táj mint filozófiai probléma

A táj fogalma egy komplex fogalom, amit nagyon nehéz pontosan körülhatárolni. Mivel a táj valahol a természet és a kultúra határán helyezkedik el, a táj filozofikus-teoretikus megközelítései könnyen elvéthetik tárgyukat. A tájat hol a természettel, hol a környezettel szokták szembeállítani. Míg a természet a tájhoz képest „üres”, a táj ezzel szemben az emberre vonatkoztatott, ennyiben telített. A környezet a tájhoz képest pedig a hasznosság, a felhasználhatóság szempontjából határozódik meg. Ezek a megkülönböztetések azonban könnyen félrevezetőnek bizonyulnak, hiszen a természet „üressége” csak a modernitás tudományos megközelítése számára evidencia, míg a tájra épülő turisztikai látványipar már rég megteremtette a táj hasznosságát, felhasználhatóságát (Juhász – Csejtej, 2012).

A táj felfedezése, a táj kérdésének a problematizálása, az emberiség kulturális történetének egy viszonylag kései állomása. Ezért beszél Juhász Anikó és Csejtej Dezső a filozófia tájvakságáról, amelyet Szókratész híres mondásával támasztanak alá, miszerint: „a tájak és a fák semmire sem tanítanak, csak az emberek ott a városban.” (Platón: Phaidrosz, 719.). A filozófiát a konkrét táj helyett az „ég fölötti táj” érdekli, amely érzékileg nem tapasztalható, csak a filozofikus ész előtt tárul fel (Juhász – Csejtej, 2012. 11.). A két szerző a táj felfedezését a 14. századhoz kötik, ténylegesen Petrarca egyik leveléhez, amelyben a költő egy hegy, a Mont Ventoux megmászásáról tudósít. Ezt a fordulatot követi később a tájfestészet 16. századi kibontakozása, amely a tiszta látványként feltáruuló természet felfedezéséig, a táj esztétizálásáig vezet, majd az irodalom, a nemzeti történetírás, a nacionalizmus narratívái is felfedezik a tájat, később pedig a turizmus fókuszába kerül.

Ebből a rövid történeti áttekintésből is kiviláglik, hogy a táj jelentése, jelentősége az idők során sokat változott, amiből az is kiderül, hogy a táj nem egy előre adott képződmény, hanem az ember maga teremti a tájat, ahogyan Ortega Y Gasset is kiemeli, ugyanis a tájba folyamatosan belejátszik az az értelmezési keret, amivel a tájra pillantunk. Ezen gondolat elméleti kibontása teszi lehetővé, hogy jelentésteli terekről beszéljünk. A *spacial turn* gondolkodástörténeti fordulata, amit hol téri-, hol térbeli fordulatnak fordítanak, a tér kategóriáját kínálja a világ jelenségeinek megtapasztalásához, értelmezéséhez (Lásd. Warf – Arias, 2009). Ebben a megközelítésben a terek nem semleges képződmények, hanem az emberi jelentésadás tárgyát képezik (T. Szabó, 2008). A jelentésadás árulkodik a konstruálódó tájfogalomról is. A tájat tulajdonképpen mindig a szemlélő előfeltevései, értékei, vágyai töltik fel jelentéssel. Így lepleződik le a természetes megalkotottsága. S ezért tudunk beszélni a tér(táj) poétikájáról is, amely a táj behatárolásának módját, a leírási kritériumok szelekcióját, a képzettársítások összességét, a leírás-hoz használt metaforákat, szimbólumokat foglalja magában.

A jelentésadásnak számos módja van. Ezek közül a tanulmányunk szempontjából a legfontosabb a táj nemzetiesítése. „A nemzeti tér mint földrajzi táj és politikai, valamint kulturális hely viszonylag új történelmi képződmény.” emeli ki Gyáni Gábor (2010. 239). A nemzeti tér kialakulása feltételezi a nacionalizmus 19.

századi ideológiáját, ennek az ideológiának a gyakorlatba ültetését. Ez nem jelenti azt, hogy a 19. század előtt nem volt értelme a szülőhely, a haza fogalmának. Azonban az a térforma, amely egy egész nemzetet megillet, amely a nemzetet hordozza, táplálja, megtartja, kései képződmény. A nacionalizmus megjelenésének az eredménye a szoros, genetikusnak ábrázolt kapcsolat a tér és a nemzet között. Ebben az összefüggésben a tér nemzeti attribútum, míg a nemzet territoriális entitás. Ugyanakkor a nemzetállami territorialitás a dolgok egyedüli, természetes rendjét képezi.

Ennek az összefüggésnek a fejleménye, hogy a tájból nemzeti otthon lesz. Ez az otthon mindig egy megtartó erőként ábrázolódik, aminek tulajdonképpeni természetét a begyökerezettség metaforája körvonalazza a legpontosabban. A nemzet ugyanis a nemzeti földbe (tájba) van belegyökerezve, a táj szüli meg a nemzetet. Ez a viszony metaforák, képzettársítások sokaságát szüli meg, amelyek minden olyan tájreprezentációban megjelennek, amelyek egy nép, egy népcsoport és egy tájegység kapcsolatát jelenítik meg. Így a *Hazajáró* sorozatban is dominálnak, ahogyan az alábbi tájpoétikai elemzések is nyilvánvalóvá fogják tenni.

A táj nemzetiesítése a sorozatban

Maga a sorozat rövid, körülbelül huszonöt perces részekből áll. Mindegyik rész egy tájegységet mutat be, általában két utazó útját követve, akik bejárják a tájegységet, illetve a tájhoz tartozó magyarlakta, vagy magyar vonatkozású településeket, helyeket. A sorozatban ugyanis nem csak a táj kerül bemutatásra, hanem ugyanannyira a környező települések, azok lakóinak az élete is, a sorozatot elsősorban a táj és a táj lakóinak a viszonya érdekli, ennek a viszonynak a felmutatása az elsődleges cél.

Minden rész egy meghatározott sémát követ. Mindig egy idézettel indít a sorozatrész, valamilyen magvas, megjegyzendő gondolattal. Ilyen idézetek többször is előfordulnak a rész során. Ami kiemelendő, hogy ezek a gondolatok, ahogy a legfontosabb kulturális referenciák is, többnyire a 19. század második feléből, a 20. század elejéről származnak. Ez a sorozat szempontjából az érvényes kulturális tudás időszaka. Az idézet után a környék magyar nevezetességeinek, a helyi embereknek a bemutatása következik. Sokszor kísérővé lépnek elő ezek az emberek, megjegyzéseikkel, gondolataikkal hitelesítve a látottakat. A bemutatást a narrátor kommentárja kíséri, aki többnyire egy archaizáló, metaforikus, dagályos nyelven beszél, egyszerre törekedve az érzelmi hatásra és a történelmi vonatkozás látszatának a megteremtésére. A környék bemutatása után a táj jellegzetességeinek az áttekintése következik, majd a befejezés, általában szintén valamilyen magvas gondolat formájában.

A sorozat általános jellegzetességeinek a kiemelése után rá lehet térni a mélyebb összefüggésekre. A táj és a lakók viszonyának bemutatása ugyanis néhány világosan megragadható sémát követ, ami nyelvi szinten a metaforahasználat egy bizonyos lehetőségével egészül ki. Ezek a poétikai eszközök pedig a „cselekvő táj” színrevitelét szolgálják, egy még kiemelendő értelemben.

Maga a bemutatás két általános sémát követ, amelyek a téma jellegzetességeiből következnek. A táj, mint térben és időben is kibontakozó összefüggés ugyanis egyszerre kéri a térbeli és időbeli ábrázolást. Minden reprezentációs médium a sűrítésre van ráutalva, hiszen nem tudja a tárgyat teljes egészében felmutatni. Így van ez ennek a sorozatnak az esetében is, amely egyszerre szabja át az időt és a teret, pontosabban hozzáigazítja a sorozat implicit célkitűzéseéhez. A következőkben az idő és a tér átszabásának a sémáit tekintjük át.

1. *Az idő átszabása* a történelmi folyamatok láttatásával függ össze. A sorozat két sajátos „vágást” alkalmaz az időfolyamattal kapcsolatosan. Egyrészt a táj és az ott élő emberek életének keretét egy hanyatlástörténet formájában adja meg. A leszakadt országrészek éltető közegükből szakadtak ki, abból a közegből, amely hátrahúzódva a múltba, a „szebb időkben”, „szebb múltban” létezik. Tulajdonképpen minden, ami megmaradt, ami megmutatkozhat, az idővel van harcban, az idő ellenében létezik. Másrészt a táj és a környezete szempontjából 1918-nál megállt az idő. Ugyanis a lényeges dolgok többnyire 1918 előtt történtek, csak ez a múlt a fontos, a jelen nem is létezik, illetve csak annyiban figyelemreméltó, amennyiben viszonyt tart fenn az ideális múlttal. Ebben az értelemben haza is ebbe a virtualizálódott és konstruált ideális múltba járunk.
2. *A tér átszabása* a tér kitüntetett pontjainak kiválasztásával és felmutatásával függ össze. Hasonlóan az idő átszabásához, ebben a vonatkozásban is az ideális tér megteremtése a cél. Ez az ideális tér a „történelmi haza”, amely mint egy óriási virtuális ernyő fogja össze a részeket. A részek azért tarthatnak bele ebbe a történelmi hazába, mert mindig csak azt látjuk, ami ezt a hozzátartozást igazolhatja. Ugyanis a táj vagy az üres nagyságát, vagy a nemzeti vonatkozásait tárja elénk. Ilyen nemzeti vonatkozás lehet egy emléktábla, egy elmesélt legenda, egy, a tájhoz kapcsolható történelmi esemény. A történelmi hazába való beletartozás érzését az is erősíti, hogy csak a magyar nemzetiségű emberek megvalósításai kerülnek bemutatásra. Egyáltalán a táj jelentőségét is a táj vonatkozásában alkotó, tevékenykedő magyar emberek megvalósításai határozzák meg. Hiszen ők fedezik fel, építik be a tájat, majd adják át a turizmusnak, ezáltal adva útmutatást a jelennek.

Az idő és a tér átszabása mellett még egy másik fontos tájpoétikai fogást ki kell emelni, ami szintén a táj nemzetiesítésének eszközeként funkcionál a sorozatban. Ez a fogás a metaforahasználattal függ össze, pontosabban a metaforahasználat egy olyan lehetőségével, amit a fogalmi metaforák George P. Lakoff nevéhez fűződő elmélete fedett fel (*Lakoff – Johnson, 1980*). Lakoff elmélete a gondolkodásunk, fogalmi rendszereink metaforikus jellegét emeli ki. Minél magasabb absztrakciós szinttel rendelkezik egy fogalom, annál rétegzettebb metaforahasználatra van szükség a kifejezéshez, hangsúlyozza Lakoff. Minden szó a szavak tág fogalmi tartományába van beágyazódva, amely biztosítja a szó megértését, a szó jelentésének a kifejtését. A fogalmi metaforákat a fogalmi tartományok közötti

megfelelések és leképezések alkotják, ahol céltartománynak nevezzük azt a fogalmi környezetet, amelyet ki akarunk fejteni a forrástartományt alkotó fogalmi környezet segítségével².

Mind a *táj*, mind a *nemzet* (a haza) egy magas absztrakciós szinttel rendelkező fogalom, amelyek megértéséhez, használatához, gyakran önkéntelenül, ki nem fejtett módon, más metaforikus jelentéseket hívunk segítségül. Így van ez a sorozatban is, ahol érdekes módon mindkét fogalom kifejtése érdekében hasonló metaforák mozgósítódnak, egy különös jelentéstranzakciót hozva létre. Egy két-irányú jelentésmozgás figyelhető meg, ahol egyik a másikat erősíti meg. Mind a *táj*, mind a *nemzet* (a haza) egyszerre minősítődik nagynak, hatalmasnak, kimagaslónak, ahogy védelmezőnek, megtartónak, ellenállónak is. A *táj* metaforikus jelentései ennyiben a *nemzet* metaforikus jelentéseivel kerülnek párhuzamba. De ugyanilyen párhuzamosság állapítható meg *természet* és a *múlt* jelentéstartományai között is, ahol a *természet* fenségessége a *múlt* nagyságával állítódik párhuzamba.

Néhány példa (kiemelések a szerzőtől):

- „Ez a mi országunk legerősebb határköve, védőfala, amely gigászi karjaival mintegy *eltakar*ni, *feltartóztat*ni látszik az északi hatalomnak hazánk mezszyeire irányzott pillantásait, vágyait.” (Magas Tátra – a magyar turistaság bölcsője)
- „Torockó ugyanis úgy elbújt a hatalmas mészkőszikrek közé, hogy mintha még *az idő sem vette volna észre*, úgy elkerülte.” (Torockói-hegység – az ötödik szék titka)
- „Élve a meghívással, most a kincses Erdély legizgalmasabb, *talpig székel*y *mészkővonulatát*, a Hagymás-hegységet járja be a Hazajáró.” (Hagymás-hegység – a csíki Alpok)

Ezekből a példákban világosan látszik, hogyan vezet a *táj* metaforizációja a nemzeti *táj* gondolatához. A „védelmező *táj*” metaforikus jelentéskapcsolata képezi a háttérét annak az összefüggésnek, ami a *táj* és *nemzet* között megvonható. A fent kiemelt párhuzamosság ugyanakkor alapját képezi a sorozatban gyakran hangoztatott, különben egyáltalán nem magától értetődő gondolatnak is, miszerint szeretni a természetet ugyanazt jelenti, mint szeretni a haza földjét és népét.

A sorozatból is világossá válik, hogy csak a „cselekvő *táj*” képzete tud kapcsolatot teremteni a *nemzet* és a *táj* fogalmi tartománya között. „A *táj* megcselekszi, hogy naturalizálja azt, ami mélyen kulturális” – emeli ki Denis Cosgrove (Cosgrove, 2004. 68.o.). A *nemzet* és a *táj* közt természetesen beállított kapcsolat valóban mélyen kulturális produktum. Ahhoz, hogy érvényessé váljon, hogy „naturalizálódjon”, a *táj* „cselekvésére” van szükség. De mit „cselekszik” meg a *táj* a sorozatban?

² Például, amikor használjuk a „megnyerte a vitát” szókapcsolatot, akkor a „vita” és a „küzdelem” két fogalmi tartományát feleltettük meg egymásnak, ahol a „vita” a céltartományt, míg a „küzdelem” a forrástartományt jelöli.

Először is közvetít a múlt és a jelen között. Ezt úgy tudja megtenni, hogy megőrzi a múlt nyomait, nem hagyja, hogy az idő pusztító ereje felszámolja azokat. Másrészt biztosítja az állandóságot a változásban, a hanyatlásban. Amit elveszített a nemzet a történelemben, a táj azt megőrzi, s így válik a megmaradás szimbólumává.

Konklúziók

A fenti elemzésekből is világossá válhatott, hogy a *Hazajáró* sorozatban a tájmegjelenítés poétikája jól meghatározott elveket követ. Ezek közül hármat emeltünk ki: az idő és a tér átszabását, illetve a metaforikus jelentésátvitel rendszerét. Ezek a fogások mind a cselekvő táj színrevitelét szolgálják, ami szükséges a nemzeti táj konstrukciójának a megalapozásához.

Ugyanakkor az is kitűnik az elemzésekből, hogy a nemzeti táj konstrukciója a sorozatban a „történelmi haza” még ma is létező érvényességét hivatott alátámasztani. A sorozatban a különböző poétikai fogásoknak köszönhetően a „történelmi haza” mint ma is érvényes hely létezik. Hiszen minden, ami lényeges a táj szempontjából ehhez a hazához kapcsolható. Azzal, hogy a táj közvetíti a múlt és a jelen között, tulajdonképpen a leszakadt országrészek szimbolikus integrációját valósítja meg a történelmi hazába.

Elemzésünk végére érve feltehető a kérdés: hogyan értékeljük a sorozatban kibontakozó jelentéskonstrukciót? Mennyiben tekinthető „mítosznak” a történelmi haza? Nem fedí-e el azokat az érvényes vonatkozásokat, amelyekkel a tájak magyar lakói szembe kellene, hogy nézzenek? Például azt, hogy ezeket a tájakat nem egyedül, hanem más népekkel kölcsönösen lakják be, és kell belakniuk. Ez a konstrukció ugyanis azt sugallja, hogy a tájak magyar lakói csak a múlt vonatkozásában határozhatják meg magukat, csak a múlt vonatkozásában létezhetnek. Létezésük heroikus létezés, hiszen egyetlen értelme a megmaradás. A megmaradás pedig a régi viszonyok konzerválásával függ össze. Minden, ami veszélyeztet, megrontja a múltat – a technika, a haladás, más népek jelenléte –, elvetendő dolognak minősül a „történelmi haza” vonatkozásában.

A *Hazajáró* sorozat egy jól felépített jelentéskonstrukciót kínál nézőinek számára. Egy olyan jelentéskonstrukciót, amit a tájak megfoghatatlan, köztes jellegük-ből kifolyólag befogadnak. Majd, ahogyan minden mást is, levetnek magukról.

Felhasznált irodalom

- Barthes, Roland (1983): *Mitológiák*. Európa Kiadó, Budapest.
- Cassirer, Ernst (1965): *The Philosophy of Symbolic Forms Vol. 1*. Yale University Press.
- Cosgrove, Denis (2004): Landscape and landschaft. *GHI Bulletin*, No. 35. 57-71.
- Gyáni Gábor (2010): A tér nemzetiesítése: elsajátítás és kisajátítás. *Helikon*, 61/1-2. 239-257.
- Feischmidt Margit (2005, szerk.): *Erdély-(de)konstrukciók*. Tabula Könyvek 7. Budapest-Pécs.
- Juhász Anikó – Csejtei Dezső (2012): *Filozófiai elmélkedések a tájról*. Attraktor Kiadó.
- Lakoff, George – Johnson, Mark (1980): *Metaphors We Live By*. University of Chicago Press, Chicago.
- Lévi Strauss, Claude (2001): *Strukturális antropológia I-II*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Platón (1984): *Phaidrosz, Platón Összes Művei*, Európa Kiadó, Budapest.
- T. Szabó Levente (2008): *A tér képei: tér, irodalom, társadalom*. Korunk Komp-Press Kiadó, Kolozsvár.
- Warf, Barney – Arias, Santa (2009): *The Saptial Turn. Interdisciplinary Perspectives*. Routledge, New York.
- White, Hayden (2001): A történelem poétikája. *Aetas 1*. 134-164.